

ŞENTÜRK, Mustafa (2014). “Mûsâ Cârullâh'ın *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf* Adlı Eseri”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.473-487 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Mustafa ŞENTÜRK*

MÛSÂ CÂRULLÂH'IN *TÂRÎHU'L-KUR'ÂN VE'L-MESÂHİF* ADLI ESERİ

Giriş

Mûsâ Cârullah (1875-1949); Buhara, İstanbul, Mısır, Hicaz, Hindistan ve Şam gibi İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerinde islâmî ilimleri tahsîl etmiş, daha sonra çeyrek asır kadar dönemin modern bilim ve kültür merkezlerinden biri olan Petersburg'da yaşamıştır. Bu sebeple Cârullah'ın hem islâmî ilimlere vâkıf bir ilim adamı hem de modern düşünce hareketlerine âşina bir mütefekkir olduğu söylenebilir.²⁰¹

Mûsâ Cârullâh, *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf* adlı, tebliğimizin konusunu oluşturan bu eserinde, Müslüman âlimlerin Kur'ân tarihi hakkındaki çalışmalarını hatırlatmış; örnek olarak Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî'nin (444/1053) *el-Mukni'* ve *el-Muhkem fi'n-Nukat* adlı eserlerini, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Bennâ el-Merâkeşî el-Ezdî'nin (721/1321) *Unvânü'd-Delîl fi Mersûmi Hattı't-Tenzîl'i* ve Celâlüddîn es-Süyûtî'nin (911/1505) *Kütübü'l-Akrân fi Kütübü'l-Kur'ân'*ını zikretmiştir²⁰².

Mûsâ Cârullâh'ın yaşadığı dönem, Kur'ân'ın metinleşme sürecine ve Kur'ân metninin güvenilirliğine dönük oryantalist ilginin başladığı dönemdir. Bu ilginin Theodore Nöldeke'nin (1836-1930) 1860'ta yayınladığı *Geschichte des Qurans (Kur'ân Tarihi)* adlı eseri

* Yrd. Doç. Dr. Trakya Üniversitesi.

²⁰¹ Mehmet Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yay., Ankara, 1994, ss. 54-55. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Rahmi Balaban, “*Musa Carullah, 1875-1949; Hayatı, Felsefesinden Birkaç Çizgi, Eserleri*”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, I/1-4, 1953, ss. 173-178; Osman Keskiöğlü, “*Mûsâ Cârullah (1875-1949) Hayatı, Görüşleri Ve Eserleri*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII, 1964, ss. 63-73; Ahmet Kanlıdere, “*Mûsâ Cârullah*”, DİA, İstanbul, 2006, XXXI/214-216.

²⁰² Mûsâ Cârullah, *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf*, el-Matbaatü'l-İslâmiyye, Petersburg, 1323/1905, s. 18.

ile başladığı ve 20. yy. ortalarına kadar, yaklaşık bir asır sürdüğü söylenebilir.²⁰³

Oryantalistlerin bu alanda ilgilerini, özellikle Kur'ân'ın Hz. Peygamber zamanında yazılması ve kayıt altına alınması, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Osman (ra) zamanlarında cem edilmesi ile İmam Mushaf'ın belirlenip çoğaltılması, Sahabe Mushafları, Yedi Harf ve Kırâatler meselelerine yoğunlaştırdıkları görülmektedir.²⁰⁴

Kur'ân metninin güvenilirliğine dönük oryantalist ilginin arttığı süreçte, Mûsâ Cârullâh müsteşriklerin Kur'ân tarihi alanındaki rahatsız edici bu çalışmalarına ilgisiz kalmamış ve çalışmamızın da konusu olan *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf* ile *Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân*, *Hurûfu Evâilî's-Süver* ve *Tertîbü's-Süveri'l-Kerîme* gibi eserleriyle âdetâ onlara cevap vermeye çalışmıştır.

Mûsâ Cârullâh'ın *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf* Adlı Eseri

Cârullah -kendisi eserinde belirtmemekle birlikte, Mehmet Görmez'den öğrendiğimize göre- *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf* adlı bu risâleyi Mısır'da henüz talebe iken yazmış, ancak memleketine dönünce bastırabilmiştir.²⁰⁵ Eser, bir sayfalık giriş yazısı dâhil 38 sayfadan oluşan bir risâledir. Çalışmamızda esas aldığımız baskısı, 1905 yılında Petersburg'ta yapılmıştır. Eserin giriş yazısında risâlenin, Kur'ân ve mushaflar tarihi, Kur'ân'ın i'câzı ve sahabe mushafları hakkında bilgiler içereceği belirtilmektedir.²⁰⁶

Ancak Cârullâh bu konuları ele almadan önce, risâlenin başlarında, eğitim sistemi ve ıslâhı ile ilgili eleştiri ve önerilerine yer vermiştir. Eserin bu yönü pek bilinmediği ve bize göre eğitimle ilgili görüşleri açısından incelemeyi hak etmiş olması nedeniyle, biz başka bir çalışmamızda bu eseri Cârullâh'ın eğitime yaklaşımları açısından incelemiştik.²⁰⁷

²⁰³ Bilal Gökçür, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, 27, ss. 11-17. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecr Yay., Ankara, 1998, ss. 176-192.203-225; Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Kur'ân Tarihi* (Çev. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yay., İstanbul, 2006, ss. 369-389.

²⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Gökçür, *agm*, ss. 17-26.

²⁰⁵ Mehmet Görmez, *age*, s. 23-24, 71.

²⁰⁶ Mûsâ Cârullâh, *age*, s. 1.

²⁰⁷ Bkz. Mustafa Şentürk; "Mûsâ Cârullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf* Adlı Eseri Bağlamında", Atatürk Üniversitesi TAED, sayı: 48, 2012, ss. 257-268.

Mûsâ Cârullah *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*'te, Kur'ân'ın Hz. Peygamber zamanında yazıldığını belirttiğinden sonra, Kur'ân'ın yazılması meselesinin Kur'ân ve Mushaf tarihi ile ilgili bir konu olduğunu, bu işlemin nasıl yapıldığının bilinmesi gerektiğini; zira son dönemdeki birçok yabancı bilginin konuya önem verdiğini söyler; beri taraftan Müslüman âlimlerin bu konuyu önemsemediğinden şikâyet eder. Ona göre yaşadığı dönemde ümmetin en önemli sorumluluklarından biri, din eğitimi veren medreselerde, sadece Nahiv ve Tecvîd ile yetinmeyip Ebû Muhammed Kasım eş-Şâtîbî'nin (590/1193) *el-Kasîd*, *el-Lâmiyye* ve *el-Akîle*'si ile İbnü'l-Cezerî'nin (833/1429) *et-Tayyibe*'si ölçüsünde, *kırâat vecihleri* ile *mushafların yazılması ilmi*'nin öğretilmesidir.²⁰⁸

Cârullah, *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*'i Şâtîbî'nin *el-Akîle*'sinin tertibine göre yazacağını, ancak yapacağı işin bir şerh olmayacağını, çünkü şerhin faydası değil zararı olduğunu, kendisinin Mushaflar konusunu Allah'ın yardımıyla güvenilir ve muteber kaynaklardan hareketle anlatacağını söyleyerek²⁰⁹; *el-Akîle*'nin içeriği hakkında bilgiler verir. Buna göre Şâtîbî'nin *el-Akîle*'de Kur'ân'ın Mushaf(lar)da cem'i, Kur'ân'ın i'câzı, yedi harf meselesi, Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman zamanındaki istinsâhı, Mushaf yazısı, Mushafların sayısı gibi konuları işlediğini belirtir.²¹⁰

Aktardığımız bu görüşleriyle konuya ilgisini ızhâr eden Cârullah, *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*'te açıkça söylemese de, Kur'ân'daki tahrîf iddialarını ele alıp onları çürütmeye çalışmasından da hareketle diyebiliriz ki; Bilal Gökçir'in da belirttiği gibi, muhtemelen oryantalistlerin isimlerine yer vermeden ve onları doğrudan muhatap almadan, Kur'ân'ın cem edilmesi meselesini özetlemiş ve Nöldeke ile başlatılan tartışmalara cevap vermiştir.²¹¹

***Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*'te İşlenen Konular**

Kur'ân'la ilgili ele alınması gerekli ilk bilginin, kırâatler ile Kur'ân'ın Mushaflara yazılması olduğunu söyleyen²¹² Cârullah'ın, eserinde bir tasnif ve bu çerçevede herhangi bir başlık ve(ya) ara başlık kullanılmamakla birlikte, onun iki ana konuyu işlediğini söylemek mümkündür. Bunların biri Kur'ân'ın yazılması, cem'i ve

²⁰⁸ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 11-13.

²⁰⁹ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 15-16.

²¹⁰ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 13-16.

²¹¹ Bilal Gökçir, *agm*, ss. 13.

²¹² Mûsâ Cârullah, *age*, s. 11-12.

istinsâhı; diğeri de birinci konu bağlamında Kur'ân'da tahrîf iddialarını delilleri ile çürütmeye çalışmasıdır.

Kur'ân'ın Yazılması

Mûsâ Cârullah, bir bilginin korunması için en sağlam seçeneğin o bilginin yazı ile kayıt altına alınması ve haddi-i zâtında yazının beşerin en önemli icâdlarından biri olduğuna değindikten sonra; Alâk Sûresi'nin 96/3-5. âyetlerine atıfta bulunur: “ *أَفْرَأَ وَرَبُّكَ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ* / *Oku! Kalemlle (yazmayı) öğreten, insana bilmediğini öğreten Rabbin ne yücedir!*”. Devamında Hz. Peygamber'in Kendisi'ne bir âyet nâzil olunca, onu Sahabe'ye okuduğunu, o âyeti onlara ezberlettiğini ve ayrıca vahiy kâtiplerine yazdırdığını belirtir. A'lâ 87/6. âyete atıfta bulunarak, Hz. Peygamber'in bu uygulamasının unutmaktan korktuğu için değil, vahyin yazı ile muhafaza edilmesinin gerekliliğine işaret olduğunu; öte yandan Ankebût 29/49. âyete atıfta bulunarak, Kur'ân'ın ezber ile muhafaza edilmesi gerekliliğine değinir. Son olarak Kur'ân'ın yazılmasının Hz. Peygamber dönemi için bir *ruhsat* ise, O'ndan sonraki dönemde Allah'ın Kur'ân'ın korunacağına dâir va'dini gerçekleştirmek için (Hıcr 11/19) *azîmet* olduğunu, bu sebeple Selef'in icmâ ederek sonrakiler için Kur'ân'ı Mushaflara yazıp çeşitli bölgelere gönderdiklerini; Kur'ân'ı korumak için Selef üzerine ilk farz olan şeyin onu yazmak olduğunu, çünkü Müslümanların İslâm'a karşı kurulabilecek tuzaklara karşı dikkatli olmak zorunda olduklarını, bunu yerine getirmiş olmaları sebebiyle “Kur'ân'ı dağ gibi sağlam kılan” Sahabe'nin, Cuma 62/3. âyete göre de “en hayırlı nesil” olduğunu söyler.²¹³

Cârullah, Kur'ân'a dâir her şeyin Sahabe'nin uygulaması ile meşhur olduğunu, hiç kimsenin Sahabe Mushaflarına vehm ve değişiklik ithâmında bulunamayacağını; zira Mushaf'ın âyet ve sûrelerinin tertîbi ile harf ve kelimelerinin yazılışının Hz. Peygamber (sas) zamanında bilinen uygulamaya göre yapıldığını belirtir. Ona göre Sahabe zamanındaki tertîb ve yazı Hz. Peygamber zamanındaki gibi idi. Her kim Kitâb'a vehm, yazıya ve tertîbe değişiklik izâfe ederse, bu doğru değildir. Okuduğumuz, ezberlediğimiz, Mushaflarda tespit ettiğimiz Kur'ân ile; bizden önce ümmetin okuduğu,

²¹³ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 19-20.

ezberlediği, tespit ettiği ve bize ulaştırdığı Kur’ân ayındır ve onda hiçbir şekilde değiştirme ve(ya) tahrîf söz konusu değildir²¹⁴.

Vahyin Alâk Sûresi’nin ilk beş âyeti ile nâzil olmaya başladığını, sonrasında “fetretü’l-vahy” döneminin yaşandığını ve nüzul sürecinin -İsrâ 17/106 ve Furkan 25/32. âyetlere atfla- 20 küsur yıl sürdüğünü, bu süreçte bir defada inen sûreler olduğu gibi çoğunlukla kısım kısım inen âyetlerin bulunduğunu hatırlatan Cârullah, Kur’ân’ın yazılış serencâmını özetler.

Buna göre Hz. Peygamber’e bir âyet ya da sûre indiği zaman, onu Sahabe’ye okur ve onlardan ezberlemelerini isterdi; onlar da hemen bildik şekilde Kur’ân’ı ezberlerlerdi. Sahabe buna çok önem verirdi, zira Risâlet Dönemi’nde ve nüzul sürecinde lafzî ezber, en büyük ibâdetlendendi. Sahabe, bir âyet veya sûreyi ezberlediklerinde, onu Hz. Peygamber’e arz ederler, huzûrunda birden fazla takrîr edip okurlardı, böylece ezberleri de pekişirdi. Sonra başta çocukları olmak üzere, onu Mekke ve Medîneliler ile havâlîsine öğretirlerdi. Öte yandan Hz. Peygamber’in Mescidi’nde her gün Kur’ân okunurdu²¹⁵.

Âyet ve sûrelerin tertîbi meselesine de değinen Cârullah, Ahmed İbn Hanbel ile Ebû Dâvud’ta bulunan hadîslerin²¹⁶ metnine yer vermeden sadece atıfta bulunarak, âyetlerin sûre içindeki yerlerini bizzat Hz. Peygamber’in tespit ettiğini, O’nun sûreyi namazda ve namaz dışında okuduğunu ve böylece Sahabe’nin âyetlerin okunuşunu ve tertîbini Hz. Peygamber’den öğrendiklerini ve bilinen tertîb üzere Kur’ân’ı ezberlediklerini kaydeder. Yine Kur’ân’ın Vâsile b. Eska’dan gelen ‘üç semâvî kitaba bedel olarak verilen *Yedi Uzun Sûre*, iki *Miûn* (yüz âyetli), *Mesânî*, *Hâ-Mîm’ler* ve *Mufassal* olanlar’ hadîsindeki²¹⁷ sıraya göre tertîb edildiğini belirtir. Ayrıca Muâz b. Cebel’in “*Biz Kur’ân’ı Hz. Peygamber’e arz ettik, O da bizden hiç kimsede herhangi bir yanlış bulmadı*” dediğini nakleder²¹⁸.

Mûsâ Cârullah, Hz. Peygamber’in Kendisi’ne inen her âyeti çoğunlukla parşömen, kâğıt ve levhalar, bazen de hurma dalları üzerine yazan Hz. Ali (40/661), Hz. Osman (35/656), Hz. Ömer (23/644), Zeyd b. Sâbit (54/673), Abdullah İbn Mes’ûd (32/652), Enes b. Mâlik (93/711-12), Abdullah b. Selam (43/663-64) gibi

²¹⁴ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 20.

²¹⁵ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 21.

²¹⁶ Bkz. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, I/459-460, hadîs nu. 399, I/529, hadîs nu. 499; Ebû Dâvud, *Sünen*, II/90, hadîs nu. 786.

²¹⁷ Bkz. Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn*, IV/62, hadîs nu. 2734.

²¹⁸ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 22-23.

kâtipleri olduğunu; Hz. Peygamber'in bir sûredeki âyetin hangi âyetin ardına yazılacağını söyleyerek, Kur'ân'ı bu yazıcılara yüzyüze yazdırdığını ifade eder. Bu duruma örnek olarak da Hz. Ömer'in Müslüman olduğu sırada yazılı bulunan Kur'ân parçasını ve Enes b. Mâlik'in “*bunlar, Rasûlüllah'tan dinleyip yazdığım ve Kendisi'ne arz ettiğim hadislerdir*” sözünü zikreder.²¹⁹

Cârullah son olarak Kur'ân'ın Hz. Peygamber zamanında bir araya toplanmış ve malûm/mevcûd tertîb üzere tertîb edilmiş olduğunu, zira Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın hıfzını, yazılmasını ve tertîbini ihmal etmesinin düşünülmemeyeceğini, öte yandan Sahabe'nin dinlerinin ve şerîatlerinin esasları olan Kur'ân'ı hıfz yolunda ellerinden gelen ve aklın tasavvur edebileceği her şeyi kullandıklarını söyler.²²⁰

Kur'ân'ın Mushaf Haline Getirilmesi

Mûsâ Cârullah, ‘dînin kemâle’ erip de İslâm'ın bütün Arap Yarımadası'nda ve yarımadanın bütün şehir ve köylerinde; Yemen, Bahreyn, Umân ve Necid'in çoğunda, Tay dağlarında, Mudar, Rabîa, Kudâa, Tâif ve Mekke beldelerinde yayıldıktan ve bu coğrafyada bulunanların tümünün Müslüman sonra Rasûlüllah'ın vefât ettiğini hatırlatır²²¹. Bütün bu coğrafyada inşâ edilen mescidlerde Kur'ân'ın okunduğunu, çocuklara ve kadınlara öğretilip yazıldığını söyler. Hz. Peygamber'in vefât ettiğinde, Müslümanların dinlerinde hiçbir ihtilâfın söz konusu olmadığını, tek bir ümmet, tek dîn ve söylem üzere olduklarını belirtir²²².

Cârullah, daha sonra yönetimi devralan Hz. Ebû Bekir'in (13/634) Fars ve Rûm'a gazveler yaptığını, Yemâme'yi fethettiğini ve insanların Kur'ân okumalarının arttığını söyler. Öte yandan başta Übeyy b. Kâ'b (30/650), Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit, Abdullah İbn Mes'ûd ve Sâlim olmak üzere, bir kısım sahabenin kendilerine özel Mushaflar edindiklerini; ancak bu durumun Hz. Ebû Bekir döneminde herhangi bir ayrılığa yol açmadığını belirtir²²³.

Cârullah, bilindiği üzere Esved el-Ansî'nin San'â'da, Müseyleme'nin Yemâme'de yalancı peygamberler olarak ortaya

²¹⁹ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 23-24.

²²⁰ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 24.

²²¹ Cârullah'ın verdiği bu bilgileri doğrulayan ifadeler için bkz. Muhammad Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul, 1993, I/651-653.

²²² Mûsâ Cârullah, *age*, s. 25.

²²³ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 25.

çıkması ve ridde olayları ile başlayan fitneler sonucunda; hâfiz ve vahiy kâtibi birçok sahabenin şehîd olması üzerine, Hz. Ömer'in Kur'ân'ın tek bir kitapta toplanması zaruretini hissettiğini ve bunu Hz. Ebû Bekir ile paylaştığını zikreder. Hz. Ebû Bekir'in iknâ olunca başlarında Zeyd b. Sâbit olmak üzere, hıfz ve zabtı iyi olan hâfizlerden Übeyy b. Kâ'b, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah İbn Abbâs, Abdullah İbn Ömer (74/693), Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm (73/692), Abdullah İbn Mes'ûd, Abdullah b. es-Sâib (70/689-90), Hâlid b. Velîd (21/642), Talha b. Ubeydullah (97/715), Sa'd b. Ebû Vakkâs (55/675), Huzeyfe b. Yemân (36/656), Sâlim (12/633), Ebû Hureyre (58/678), Sâmit, Ebû Zeyd, Ebu'd-Derdâ (32/652), Ebû Mûsâ el-Eşârî (42/662-63) ve Amr b. Âs'ı (43/664) görevlendirdiğini anlatır²²⁴.

Zeyd'in başkanlığındaki bu heyetin Kur'ân'ın cem'inin nasıl olacağı husûsunda ve aralarında iş bölümü yapmak üzere Hz. Ömer'in evinde istişâre ederek; 'her kimde Kur'ân'dan bir şey(ler) yazılı parça varsa onu Mescid'e getirip Kur'ân'ı cem etmekle görevli yazıcılar heyetine teslim etmesi gerektiğini' ilan ettiler. Birçok parça getirildi. Heyet, Hz. Peygamber'in önünde ve huzurunda yazılmış olup-olmadığını tahkik etmeden hiçbir parçayı kabul etmiyordu. Mûsâ Cârullah, yaşananları Zeyd b. Sâbit'in ağzından şöyle anlatır: "Ne zaman ki Tevbe Sûresi'ndeki 'لَقَدْ جَاءَكُمْ...' âyetine²²⁵ geldik, onu bulamadık. Araştırdık ve Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd el-Ensârî'de (37/657) yazılı hâlini bulduk... Ahzâb Sûresi'ne geldiğimizde sayfaları yazarken bir âyeti bulamadım. Halbuki Rasûlullah'ın o âyeti okuduğunu duymuştum. Araştırdık ve onu (مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رَجَالٌ صَدَقُوا مَا) (عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ...²²⁶ Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî'de bulup Mushaf'ta sûredeki yerine ekledik ve böylece Kur'ân'ın cem'i tamamlanmış oldu"²²⁷ Bu şekilde Kur'ân'ın cem'i tamamlanınca, Hz. Ömer bütün hâfizleri ve sahabeyi toplayıp Mushaf'ı onlara okumuştur. Ne bu arza esnasında ne de sonrasında Sahabe'den bir itiraz vukû bulmuştur²²⁸.

Önde gelen sahâbîlerin icmâından sonra, Hz. Peygamber'in bu tertîbten başka bir tertîb üzere okuduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirten Cârullah, Sahabe'nin bu tertîbi tartışmasız bir şekilde icmâ ile kabul etmiş olmalarının, bu durumu şüpheye yer

²²⁴ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 25-26.

²²⁵ Tevbe 9/128.

²²⁶ Ahzâb 33/23.

²²⁷ Rivâyetin kritiği ile ilgili olarak bkz. Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, Ensar Neşr., İstanbul, 2007, ss. 197-204.

²²⁸ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 26-27.

bırakmayacak şekilde kesin bir bilgi kabul ettiklerini gösteren en güçlü delil olduğunu söyler. Öte yandan Kur'ân'ın cem'i işleminin, İslâm tarihinde meydana gelen en önemli hâdise, selefimiz Sahabe'nin ikame ettiği en önemli farz ve Kıyâmet'e kadar onlardan bize kalan en fazîletli iş olduğunu söyler. Son olarak Kur'ân'ın cem'ini gerçekleştiren Hz. Ebû Bekir'in Mushaflar konusunda en büyük ecri alacak kimse olduğunu ifade eder²²⁹.

Mûsâ Cârullah, Fars coğrafyasının, Şam'ın, Yarımada'nın, ve Mısır'ın tamamının fethedildiği 10 yıllık Hz. Ömer döneminde; doğuda ve batıda câmiin inşâ edilmediği, Kur'ân'ın yazılmadığı, imamların Kur'ân okumadığı ve mekteplerde çocuklara Kur'ân'ın öğretilmediği hiçbir belde kalmadığını ve bu süre zarfında Müslümanlar arasında dinde ve fikirde herhangi bir ayrılık yaşanmadığını söyler. Bu noktada bize göre ilginç bir bilgi paylaşan Cârullah, Hz. Ömer vefât ettiğinde, Mısır'dan Irak'a, Şam'a ve Yemen'e kadar, Müslümanların ellerindeki Mushaf sayısının yüz binden fazla değilse bile buna yakın olduğunu söyler²³⁰, ancak herhangi bir kaynak vermez. Biz yaptığımız bir kaynak taramasında bu bilgiye İbn Hazm'da rastlamış bulunuyoruz²³¹. Ancak bu ifadenin “Kur'ân'ın tümünü içeren ve iki kapak arasına alınmış Mushaf” anlamında değil, literatürde yaygın bir biçimde kullanıldığı ve birçok sahabede bulunduğu şekliyle “yazılı Kur'ân parçaları” anlamında olacağını düşünüyoruz.

Mushaf'ın Çoğaltılması

Hz. Osman döneminde artan fetihlerle birlikte, ümmet arasında, (Kur'ân'ın kırâat farklılıkları üzerinden) ayrılık ve fitne çıkarmak isteyen kimseler nedeniyle, Mushaf'ın çoğaltılması gündeme gelmiş; Hz. Osman, o sırada Medîne'deki sayıları, 12.000'den fazla olan sahabîyi toplamış, mü'minlerin annesi Hafsa'dan Mushaf'ı istemiş ve Zeyd. B. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. el-Âs (59/679), Abdurrahmân b. el-Hâris b. Hişâm'dan (43/663-64) oluşan bir heyet kurarak, onları Kur'ân'ın istinsâhı/çoğaltılması ile görevlendirmiştir. Bu heyet, Zeyd'in Hz.

²²⁹ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 27-28.

²³⁰ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 28.

²³¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm (456/1064), *el-Fasl fi'l-Mîlel ve'l-Ehvâ ve'n-Nahl*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, trs., II/67; İbn Hazm, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Âfâk., Beyrut, trs., IV/163.

Ebû Bekir'in emriyle yazdığı Mushaf'ta herhangi bir değişiklik yapmadan 5 nüsha halinde çoğaltmıştır²³².

Mûsâ Cârullah, Hz. Osman Mushaf'ında Enfâl ve Tevbe sûrelerinin tek bir sûre olarak yazıldığını, Çünkü ayrı ayrı yazılmalarının Hz. Peygamber'den gelen açıklamaya uymadığını, Hz. Osman'ın ilk nüshada bu iki sûrenin beraber yazıldığını gördüğü için de buna aykırı davranmadığını söyler. Hz. Osman; Zeyd'i *Medîne'ye gönderilen Mushaf*¹, Abdullah b. es-Sâib'i (70/689-90) *Mekke Mushafi*'ni, Mugîre b. Şihâb'ı (91/709) *Şam Mushafi*'ni, Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'yi (73/692) *Kûfe Mushafi*'ni ve Âmir b. Kays'ı (?) *Basra Mushafi*'ni okumakla görevlendirmiştir.²³³

Cârullah, son olarak Hz. Osman Mushafi'nda bulunan her âyetin bu görevlilerin okuduğu üzere okunduğunu, Müslümanların bu Beş Mushaf'tan sayısız nüsha çoğalttıklarını; böylelikle Kur'ân üzerinde hiçbir tuzak ve vehim ihtimali kalmadığını söyler.²³⁴

Kur'ân'da Tahrîf İddiaları

Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif'in girişinde belirtilmese de²³⁵, Mûsâ Cârullah eserinde Kur'ân'da tahrîf iddialarını ele almış ve bu iddiaları delilleriyle çürütmeye çalışmıştır.

Aktardığımız şekilde Kur'ân'ın cem'i ve istinsâhını anlatan Mûsâ Cârullah, Hz. Osman'dan sonra Hz. Ali'nin halife olduğunu ve 5 yıl 9 ay bu görevde kaldığını, Hilâfet merkezini Kûfe'ye taşıdığını hatırlatır. Hz. Ali Dönemi'nde Kur'ân'ın bütün câmilerde okunduğunu ve Mushaf'ların O'nun kontrolü altında olduğunu ve Hz. Ali'nin, Mushaf konusunda yaptıklarından dolayı Hz. Ebû Bekir ile Hz. Osman'ı hayırla yâd ettiğini söyler.²³⁶

Cârullah'a göre eğer bu iki halifenin yaptıkları sırasında Kur'ân'da bir değişiklik, eksilme ya da ekleme olsaydı -ki bu mümkün değildir-, Hz. Ali hilâfeti devraldıktan sonra buna tahammül edemezdi. Dolayısıyla ne Hz. Ebû Bekir'in ne de Hz. Osman'ın Ehl-i Beyt hakkında inen bir âyeti kaldırması mümkündür. Eğer Ehl-i Beyt hakkında bir şey inmiş olsaydı, diğer âyetler gibi mütevâtir olarak

²³² Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 28-29.

²³³ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 29.

²³⁴ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 29.

²³⁵ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 1.

²³⁶ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 29.

gelirdi. İnsanlar arasında bilinen ve yayılmış olan bir şeyin gizlenmesi de imkansız ve muhal olurdu.²³⁷

Mûsâ Cârullah, dinde fesat çıkarmak isteyen ve azınlıkta kalan bir kısım Şîa ulemasından bazı âyetlerin çıkarıldığı yönünde pek kabul görmeyen görüşler nakledilmekle birlikte; İmâmiyye ulemâsının ‘Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman’ın hîleleriyle (?) Kur’ân’dan çıkarma yapıldığı’ iddialarını eleştirdiklerini söyleyerek bunu örneklendirir. Buna göre Şeyh Sadûk Ebû Cafer Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh (381/991), Seyyid Murtazâ Ebu’l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Mûsevî (436/1044), *Mesâibü’n-Nevâsib*’ta Kadı Nûrullah (1019/1610) ve *Mecmeu’l-Beyân*’da İmam Tabresî (548/1154) -ki bunlar İmâmiyye’nin ve İslâm ümmetinin en önde gelen âlimleridir-, Kur’ân’da değişiklik olduğu iddialarını asla kabul etmemişlerdir. Bu âlimler, Kur’ân’ın detaylarına ve kısımlarına dâir bilginin, tamamı hakkındaki gibi olduğunu, söz konusu iddiaları ortaya atanların bütün Kur’ân’ın kaldırıldığını ileri sürmüş ve bilineni gizlemiş olacaklarını söylemişlerdir.²³⁸

Cârullah’a göre Kur’ân’da tahrîf yapıldığı yönündeki haberler, İslâm düşmanlarının siyâsî amaçlarına ulaşip çıkar temin etmelerinin ve İslâm Ümmeti’nin birliğinin dağıtılması emellerine kavuşmalarının en kestirme yoludur. Ne yazık ki, dînî literatürde bu tür bâtil haberler yayılmış, hayır ehli bazı insanlar da bunlarla aldanmış ve hadîs dîvanları, rivâyetleri, kitapları ile sünenlerine bu haberleri dâhil etmişlerdir.²³⁹ Ancak Mûsâ Cârullah, Allah’ın bu ümmete âdil kimseleri bahşettiğini, onların da bize “sindirilmiş gıda ile kan arasından çıkan, içimi kolay hâlis süt içirdiklerini”²⁴⁰, yani Hz. Peygamber’in sünnetlerinden, uydurma haber ve yalan rivâyetlerini ayıkladıklarını söyler.²⁴¹

Mûsâ Cârullah, Kur’ân ve Mushaf lar tarihi hakkındaki bütün anlattıklarının gerçek olduğunu, çünkü vâkıanın böyle cereyan ettiğini, eğer aksini düşünürsek; düşman(lar)ımızın sahte iddialarını kabul etmiş olacağımızı söyler. Hakkı söylemek için sadece olanı aktarmanın yeterli olacağını ve gerçeği, açık seçik olanı terketmenin akla yaraşmayacağını belirtir.²⁴²

²³⁷ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 29-30.

²³⁸ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 30. Şîa ve tahrîf iddiası ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şaban Karataş, *Şîa’da ve Sünni Kaynaklarda Kur’an Tarihi*, Ekin Yay., İstanbul, 1996, s. 81-228.

²³⁹ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 31.

²⁴⁰ Nahl 16/66.

²⁴¹ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 31.

²⁴² Mûsâ Cârullah, *age*, s. 31.

Kur'ân'da Tahrîf İddialarının Çürütülmesi

Mûsâ Cârullah, eserinde Kur'ân'da tahrîf iddialarını çürütmek için kaynaklardan derlediği -kendi ifadesiyle- delilleri aşağıda aktardığımız altı madde halinde özetler.

Birinci Delil: Hz. Peygamber vefât ettiğinde, her bir sahâbînin Kur'ân'dan çokça ezberi vardı. Hatta Sahabe içinde Kur'ân'ın tamamını sağlam bir şekilde hıfzetmiş olan yüzlercesi vardı. Birçokları da Kur'ân'ı yazarak çeşitli bölgelerde yaydı ve bu işi mülkî ve dînî bir görev kabul etti. Daha sonra (Hz. Osman döneminde) Mushaflar yazıldı ve birçok şehre ulaştırıldı. Eğer herhangi bir kelime ya da harfte bir değişiklik ve(ya) tahrîf söz konusu olsaydı, bu durum ortaya çıkar ve ümmet harekete geçip Mushafları cem edenleri şiddetle cezalandırırdı. Öte yandan birçok insan da olası tahrîf nedeniyle irtidât ederdi. Çünkü yanlışlıkla da olsa, Kur'ân'da meydana gelebilecek en küçük değişiklik ya da tasarruf, fikirleri altüst edecek ve fesâd ehlinin, Kur'ân'ın Allah'tan gelmediği düşüncesini yaymalarına cesaret verecekti. Ancak bugüne kadar ne Müslüman ne de gayr-i müslim, hiçkimseden Kur'ân'da değişiklik yapıldığına dâir herhangi bir rivâyet işitilmemiştir. Eğer Kur'ân'da ilk zamanlar en küçük bir değişiklik olmuş olsaydı; tabiattaki değişim/gelişim kanunu gereği, sonraki asırlarda çok daha fazla değişiklikler olurdu. Ancak Kur'ân'ın üzerinden (Cârullah'ın yaşadığı zamana göre) 13 asırdan fazla bir zaman geçmesine ve Mushafların yeryüzünün her yerine yayılmış olmasına rağmen, diğerinden bir harf bile farklı olan tek bir Mushaf dahî bulun(a)mamıştır.²⁴³

İkinci Delil: Kur'ân, Nübüvvet'in en büyük delilidir. Din, Kur'ân'la zuhûr etmiş ve Müslümanlar onunla yücelmiştir. Öte yandan Kur'ân kendisine boyun eğdiren, emirlerine itaat edilen ve hükümleriyle amel edilen bir mucizedir. O nedenle Ümmet'in Kur'ân'dan tek bir harfin bile değiştirilmesine râzı olması mümkün değildir.²⁴⁴

Üçüncü Delil: Her kim Sahabe'nin tarihini inceler ve sahîh hadîs kaynaklarına bakarsa, görür ki Sahabe, Kur'ân'ın hıfzı/muhafazası konusunda gayet özen ve ihtimâm gösterirken; hadîs ve rivâyetlerin toplanması ve yazılması husûsunda (Kur'ân'la bir karışıklık olmasın diye) başlarda aynı özeni göstermemiştir. Akıl

²⁴³ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 32.

²⁴⁴ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 32-33.

kesin olarak hüküm verecektir ki, Kur'ân'ın hıfzı, cem'i ve sayfalarda yazılması neticesinde, Kur'ân'da bir karışıklık ve(ya) değişiklik olması mümkün değildir. Kaldı ki câhiliye şiirleri bile böyledir. Kur'ân da onlar gibi ezberlenmiş ve korunmuştur. Şiirde imkânsız olan şeyin Kur'ân'da olduğunu ileri sürmek nasıl mümkün olur?! Zira Kur'ân nübüvvetin delili, şerfatın nuru, ümmetin sığınağıdır ve en doğru, en sağlam şekilde korunmuştur.²⁴⁵

Dördüncü Delil: Kur'ân ve Kur'ân ilimleri her şeyin üstünde olup en meşhur ve mütevâtir olaylardandır. Müslümanlar, ilk zamanlarda Kur'ân'ın âyet, sûre, fâsıla ve kısımlarını öğrenmek, Kur'ân'ı korumak, okumak ve kırâat vecihlerini iyi öğrenip hüküm çıkarmak; daha sonraları ise İslâm'ın öğretilerini açıklamak, tefsîrini öğrenmek, kapalı ve garîb kelimelerine vukûfiyet sağlamak, belâgat ve fesâhati ile güzel üslûbunu ve tertîbini öğrenmek, okunmasından zevk almak, Kur'ân'ı (hâfızasında) taşıma şerefine nâil olmak... için ezberlemişlerdir. Dolayısıyla böylesine yüce gayret ve amaç sahiplerinin Kur'ân'da tahrîf yaparak onu değiştirmek ve yerine başka bir şey koymak husûsunda birleşmeleri mümkün değildir.²⁴⁶

Beşinci Delil: Kur'ân'ın cem edilmesi konusunda, Risâlet Asrı'nda ile takip eden Sahabe ve Tâbiûn Dönemleri'nde eksik bir şey bırakılmamıştır. Tâbiûn ulemâsı arasında Kur'ân'ın tamamını ezbere bilmeyen kişi sayısı az olduğu gibi, bu dönemde bir kişi onbinlerce hadîs ezberlemedikçe, söz sahibi sayılmazdı. Bu kimseler, her zaman ve mekanda hâfız sahâbîleri takip etmiş ve her nerede bir âyeti Kur'ân'ın indiği lehçelerinden biri üzere ezbere bilen bir sahâbî varsa, ona gitmişler ve Hz. Peygamber'in önünde okunmuş olan kırâati ondan almışlardır. Yine bu dönemde tecvîd, kırâat ve dînî ilimler geliştirilip bunların temelleri atılmıştır. Bu çerçevede Ulûmu'l-Kur'ân'ı bilen bir kimse; Kur'ân'ın yazısını, anlama yöntemlerini, rivâyet ihtilâflarını ve Kur'ân'da herhangi bir tasarrufun söz konusu olmadığını bilir. Bütün bunlardan sonra, Kur'ân'da tahrîf olduğu iddiasını kabul etmek, mümkün değildir.²⁴⁷

Altıncı Delil: Bilindiği üzere müşriklerle beraber Yahûdîler, genelde mü'minlerin özeldede Hz. Peygamber'in en azılı düşmanlarıydı²⁴⁸. Onlar her dâim Hz. Peygamber'i ve müminleri gözlemekte ve aralarında fitne çıkarmaya çalışmaktaydılar. Eğer

²⁴⁵ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 33.

²⁴⁶ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 34.

²⁴⁷ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 34-35.

²⁴⁸ Mâide 5/82.

Yahûdîler Kur'ân'da en küçük bir tahrîf ve(ya) değişiklik görselerdi, bunu bütün kabîleler arasında yayarlardı. Hadd-i zâtında onların Müslümanları ithâm etmek ve İslâm âleminde tefrika çıkarıp ümmetin birliğini dağıtmak için en önemli fırsatları, bu olurdu. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in şehri Medîne, münafiklarla doluydu ve onlar insanları îmândan döndürmek için bir sebep olarak göstermek üzere, her an Hz. Peygamber'den sâdir olacak bir hatayı bekliyorlardı.

Öte yandan Ümmet, Peygamber'inin sözlerini süzgeçten geçirip elemiş, onları dikkatli bir araştırma ve tenkîde tâbi tutmuştur. Rabbi'nin sözlerine ise çok daha fazla özen göstermiş, dîne ve Kur'ân'a sarılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'da en küçük bir değişiklik olsa, onun Kur'ân'dan olmadığı bilinirdi. Kaldı ki, Ümmet'in herhangi bir âlimi bile bir şiir beytini duysa, onun cahiliyeden falancanın sözünden alınmış olduğunu anlar da, Kur'ân'da bir değişiklik ya da ekleme olsa veyahut bir âyet Kur'ân dışında kalsa, onu mu anlamayacak?!²⁴⁹

* * *

Mûsâ Cârullah, “*işte eseri nazmeden (Şâtîbî)'nin, 'Kur'ân'a vehm ve değişme izâfe eden kimse yanılmıştır*”²⁵⁰ sözünün bizce açıklaması böyledir” diyerek, Kur'ân ve Mushaf tarihini ile ilgili daha çok konu bulunduğunu, ancak onları (bu eseri takip edecek) başka bir cilde bıraktığını ve yazacağı bu eserin; Mushaf tarihi, İ'câzü'l-Kur'ân ve Kur'ân'la ilgili diğer ilimleri kapsayacağını söyler²⁵¹. Ancak Cârullah, Görmez'in de ifade ettiği gibi bunu gerçekleştirilememiştir²⁵². Öte yandan Cârullah'ın Türkçe olarak yazdığı *Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân*'ı 1909'da, Arapça olarak yazdığı *Tertîbü's-Süveri'l-Kerîme ve Tenâsübühâ fi'n-Nüzûl ve fi'l-Mesâhîf*'i de 1944'te basılmıştır²⁵³. Ancak Kur'ân ve kırâat ilmiyle ilgili olsalar da, bu eserlerin *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf*'in devamı niteliğinde olup-olmadığını veya en azından Mûsâ Cârullah'ın eserleri bu niyetle kaleme alıp-almadığını doğrulama imkânına sahip değiliz.

Sonuç Yerine

Mûsâ Cârullah'ın, *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhîf*'te Şâtîbî'nin *el-Akile*'sinden başka, Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Mukni*' ve *el-*

²⁴⁹ Mûsâ Cârullah, *age*, s. 35-37.

²⁵⁰ Şâtîbî'nin “و لم يصب من أضاف الوهم والغيرا” şeklinde bu sözü için bkz. Şâtîbî, *age*, s. 173.

²⁵¹ Mûsâ Cârullah, *age*, ss. 37-38.

²⁵² Mehmet Görmez, *age*, s. 71.

²⁵³ Ahmet Kanlıdere, *agm*, XXXI/215-216.

Muhkem'i, İbnü'l-Bennâ el-Merâkeşî'nin *Unvânü'd-Delîl*'i ve Süyûtî'nin *Kütübü'l-Akrân*'ı ile *el-İtkân*'ın ilgili bölümüne atıfta bulunduğu görülmektedir. Bu da bize göre bir risâle ölçөгindeki *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*'in, kaynakları açısından yeterli olduğu anlamına gelir.

Arapça olarak yazılmış olan *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*'in bazı ifade ve deyimlerinde anlatım bozukluklarının olduğu ve eserde Arapça ifadelerin yer yer Türkçe mantığı ile düşünölüp yazıldığı görülmektedir. Bunun nedeni, -tahmin edileceği üzere- bir Kazan Türkü olan Mûsâ Cârullah'ın ana dilinin Arapça olmamasıdır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Cârullah, bu risâlede iki ana konuyu işlemiştir: Biri Kur'ân'ın yazılması, cem'i ve istinsâhı, diğeri de birincisi bağlamında Kur'ân'da tahrîf iddiaları ve bunların delilleri ile çürütölmesidir. Bu çerçevede eserin; Kur'ân'ın inzâli, hıfzı ve yazılmasından, kitaplaşması ve çoğaltılmasına kadar olan aşamaları, - bize göre- başarılı bir biçimde özetlediği görülmektedir.

Cârullah'ın *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*'i öğrenciliğinde yazdığı, bu nedenle çok derinlikli ve ilmî nitelikte bir risâle olmadığı düşünölebilir. Buna karşın Kur'ân'ın kaynağının sorgulandığı, müsteşriklerin çalışmalarını bu alana yoğunlaştırdığı dönemde, onlara yeterli bir cevap niteliği taşıdığı ve esere önem kazandıran husûsun bu olduğu belirtilmelidir.

Kaynaklar

- A'zami, Muhammed Mustafa; *Kur'ân Tarihi* (Çev. Ömer Türker, Fatih Serenli), İz Yay., İstanbul, 2006.
- Balaban, Mustafa Rahmi; "*Musa Carullah, 1875-1949; Hayatı, Felsefesinden Birkaç Çizgi, Eserleri*", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, I/1-4, 1953.
- Cârullah, Mûsâ; *Târîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*, el-Matbaatü'l-İslâmiyye, Petersburg, 1323/1905.
- Ebû Dâvud es-Sicitânî (275/889), *es-Sünen*, (Thk. Şuayb el-Arnâvût, vd.), Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- Görmez, Mehmet; *Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara, 1994.
- Gökkır, Bilal; "*Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar*", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012, 27.

- Hamidullah, Muhammad; *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul, 1993.
- İbn Hanbel, Ahmed (241/855); *el-Müsned*, (Thk. Şuayb el-Arnâvût, vd.), Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001, yrs..
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064); *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nahl*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, trs..
- İbn Hazm; *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-Âfâk., Beyrut, trs..
- Kanlıdere, Ahmet; “*Mûsâ Cârullah*”, DİA, İstanbul, 2006.
- Karataş, Şaban; *Şia'da ve Sünni Kaynaklarda Kur'an Tarihi*, Ekin Yay., İstanbul, 1996.
- Keskioğlu, Osman; “*Mûsâ Cârullah (1875-1949) Hayatı, Görüşleri Ve Eserleri*”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII, 1964.
- Sönmezsoy, Selahattin; *Kur'an ve Oryantalistler*, Fecr Yay., Ankara, 1998.
- Şen, Ziya; *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, Ensar Neşr., İstanbul, 2007.
- Şentürk, Mustafa; “*Mûsâ Cârullah'ın Eğitim Üzerine Düşünceleri: Tarîhu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif Adlı Eseri Bağlamında*”, Atatürk Üniversitesi TAED, 2012, sayı: 48.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım (360/971), *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, (Thk. Hamdî b. Abdülmecîd) Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1405/1984.